

УДК 94(=477.16)

Максим Мартин

Хазари-прозеліти: літературна містифікація чи реальність?

З'ясовується автентичність джерел, що стосуються середньовічної Хазарської імперії, особливо теми єврейства хазарів, залишається, по суті, головним напрямом сучасних досліджень цієї проблематики. Так, зокрема, дві праці, що їх опублікував в останні роки Шауль Штампфер, професор Єврейського університету в Єрусалимі, присвячено питанню, чи навернення хазарів до юдаїзму є правдою, чи вигадкою. Основний висновок ученого зводиться до того, що за відсутності надійних письмових та археологічних джерел, які свідчили б про юдеїзацію хазарів, ця історія виглядає історіографічною легендою. Якщо це так, то чимало сюжетів середньовічного минулого Східної Європи мають бути ретельно переосмислені, що передбачає й відкидання низки усталених тез. У цій статті здійснюється спроба перевірити, чи справді історія хазарського навернення до юдаїзму може бути відкинута за сучасного рівня публікації джерел.

Ключові слова: Хазари, Шауль Штампфер, навернення до юдаїзму, хазарська переписка, апокрифи

Maksym Martyn

Khazars-proselytes: myth or reality?

The tendency to verify the sources related to the history of Khazars medieval empire, especially to the story of Jewishness of the Khazars, is a mainstream of contemporary scholarship related to this theme. For instance, two articles published last years by Shaul Stampfer, professor of Hebrew University of Jerusalem, are dedicated to the question if the story of the Khazars Jewishness was a false or true. His main point is that in the absence of archaeological reliable sources about Judaisation of Khazars this story seems to be a historiographical legend. If so, many aspects of the Medieval History of Eastern Europe should be carefully revised, which implies rejection of a number of already established theses. The article represents an attempt to test if the story of Khazars conversion to the Judaism could be really discarded at the current level of publication of sources.

Keywords: Khazars, Shaul Stampfer, conversion to the Judaism, Khazar correspondence, the Apocrypha

Традиція ставити під сумнів документи й матеріали, пов'язані з такою непростюю темою, як існування Хазарії, імперії напівкочового тюркомовного народу, частина населення якої, згідно з низкою джерел, навернулася до юдаїзму, має давні корені. Ще німецький орієнталіст Й. Буксторф-молодший, публікуючи в 1660 р. т. зв. “Хазарське листування”¹ (точніше, два листи з трьох, що були тоді відомі: кордовського сановника Хасдая ібн Шапрута й відповідь на нього від імені царя Хазарії Йосифа), вважав його пізньою літературною містифікацією. Після віднайдення книги Єгуди бен Барзілая² стало ясно, що твір цей якщо й не автентичний, то в усякому разі середньовічного походження. Знахідка розлогої версії відповіді Йосифа в Каїрській генізі³ не зняла всіх підозр, оскільки дослідник, котрий виявив цю писемну пам'ятку, А. Фіркович, уже звинувачувався у втручанні в документи, що стосувалися хазарської історії, зокрема в Дербентській і Маджалійській рукописи [1]. Перше повне критичне видання “Хазарського листування” (далі – “Листування”) мало би усунути більшість питань щодо автентичності джерела [2]. Однак, навіть після заперечення найсуттєвіших закидів⁴ стосовно причетності А. Фірковича до фальсифікації документа, 1943 р. в Тель-Авіві виходить праця професора Абрахама Поллака, який називає історію про хазарське навернення в юдаїзм і “Листування” пропагандистською байкою, вигаданою, ймовірно, самим Хасдаєм ібн Шапрутом, аби підняти дух євреїв, показати їм, що вони ма-

¹ Існує у двох редакціях.

² Іспанський кабаліст, який публікував згадане листування, хоч і сумнівався в його автентичності.

³ Геніза (сховище давніх паперів) синагоги равиністів Бен Езри в Каїрі. Документи, вивезені з неї А. Фірковичем і С. Шехтером, стали основою двох найбільших колекцій єврейських рукописів.

⁴ Ряд істориків, як-от А. Гаркаві, П. Коковцев, уважали також, що А. Фіркович підчищав і виправляв лише ту частину документа, в якій мовилося про Крим, не заторкуючи його основну частину, що стверджує нині й Д. Шапіро.

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

ють власну державу, де можуть вільно сповідувати свою релігію. Таке твердження було спростоване дослідженням Д. Данлопа, котрий довів, що лист Хасдая ібн Шапрута і відповідь Йосифа написані різними особами, а історія цієї кореспонденції має під собою вагомий історичний бекграунд [3, р. 148–150]. Згодом до “Листування” додається нове джерело, нещодавно виявлене Соломоном Шехтером серед матеріалів Каїрської генізи. Цей анонімний акт також вказує на юдеїзацію хазарів і аланів. Деякі відомості т. зв. Кембриджського аноніма відмінні від поданих у “Листуванні”, інші ж підкріплюються інформацією і з нього, і від арабських мандрівників, таких як Масуді [4, с. 12–13], а унікальне повідомлення про юдаїзм у частини аланів, можливо, має підтвердження в матеріалах пізніших інформантів, як-от Веніамін Тудельський [4, с. 11; 5].

Черговий виток суперечки довкола “Листування” спричинили тексти, що вийшли з-під пера професора Єврейського університету в Єрусалимі Шауля Штампфера⁵. Здійснивши ревізію джерел (передовсім писемних), що говорять про юдейський прозелітизм у Хазарії, автор дійшов несподіваних висновків: у нас взагалі немає надійної джерельної бази, яка засвідчувала б перехід навіть групи хазарів на юдаїзм, а отже, всі досі усталені уявлення про хазарську історію, як і про історію дотичних до Хазарського каганату регіонів, мають бути докорінним чином змінені.

Червоною ниткою через обидві роботи Ш. Штампфера проходить питання про те, чи могли кочовики та воїни виконувати суворі вимоги галахи, що регламентували різноманітні сфери побуту, щоденне життя, харчування тощо. З одного боку, на-

⁵ Це насамперед такі праці: Stampfer Sh. Did the Khazars Convert to Judaism // *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*. 2013. N. s. 19. № 3 (Spring/Summer). P. 1–72; Ejusd. A Reexamination of the story of the Khasar Conversion // *Studies in Caucasian, Georgian, and Bukharan Jewry: Historical, Sociological, and Cultural context*. Ariel: Ariel University, 2014. P. 173–210 (in Russian).

селення Хазарії, мабуть, не було на момент юдеїзації повністю кочовим – швидше напівкочовим, а то й осілим. Окрім того, в регіоні вистачає випадків збереження юдейської традиції за найбільш несприятливих умов. Ідеться про дагестанських євреїв, не менш войовничих, ніж їхні сусіди, російських прозелітів, “герів”, суботників Поволжя і т. д. Інша річ, що їхній юдаїзм часом здавався б дивним для авторів “Шулхан Арух”⁶. Але й це не є чимось особливим, якщо згадати фалашів, еменітів, громади Середньої Азії, що ознайомилися з Талмудом не раніше XVIII ст., та інші подібні ізольовані групи.

Важливим контраргументом, натомість, виступає брак археологічних матеріалів, котрі підтверджували б юдеїзацію хазарів. На цьому моменті варто зупинитися окремо. По-перше, цікаво зрозуміти, що саме з археологічних знахідок довело б юдаїзм хазарів. Однозначно, він мав би відобразитися в зміні поховального обряду. Саме це й спостерігаємо у виявлених у 60–70-х рр. XX ст. матеріалах з могильника в Челарево (Воеводина), де разом з типовими кочівницькими похованнями було помічено могили без інвентарю, але з цеглинами з гебрайськими написами та символікою. Професор Штампфер відкидає належність цього захоронення хазарам і, вслід за Даноном Шапіро, визначає його як псевдоаварське [6, с. 183], так само як і Володимир Петрухін та Валерій Флеров [7, с. 155]. Та навіть за такої атрибуції могильник з переліченими особливостями є прикладом існування своєрідної форми юдаїзму в кочових суспільствах. По-друге, частина археологів, у т. ч. першовідкривач могильника, все ж однозначно ідентифікують інвентар язичницьких поховань Челарево з інвентарем саме хазарських курганів, “з квадратними ровиками”. Щодо “юдейських” могил, то треба замислитися над тим, чому поховані в

⁶ Текст кінця XVI ст., присвячений різним аспектам єврейського релігійного права (галахи) та його імплементації в щоденному житті віруючого.

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

них мають значно менш монголоїдні риси, ніж язичники, і чи не були вони насправді євреями, котрі жили поруч з тюрками [8, с. 522]. Можливе також інше пояснення: так, Аль-Істахрї описує “білих” і “чорних” хазарів, які відрізнялися між собою антропологічно [9, с. 49]. Відомо, зокрема, що правили Хазарією тюрки, однак основну масу населення становили нащадки племен гунського союзу, мешкали тут також і алани.

За якими ж ознаками можна розрізнити могили хазарських євреїв та хазаринів-прозелітів? У цьому разі мовиться радше саме про останніх – на це вказують цеглини в похованнях. Як знаємо, опалена цегла в Хазарії мала особливий статус – з неї зводили будинки, що належали каганові [9, с. 41], а простолюду використовував її лише як оберіг [10, с. 17]. Дослідник могильника вважав поселення в Челарево заснованим вихідцями з Хазарії, котрі програли в громадянській війні й були змушені тікати на захід, разом з угорцями. Сам факт війни верифікується і відомостями Костянтина Багрянородного, і даними археології. Про плем’я, що слідує “закону Мойсея” й живе в південній Угорщині, незалежно один від одного інформують угорське й візантійське джерела XII ст., Абдул Хамід та Йоан Кіннан [8, с. 530].

На території самої Хазарії археологічних пам’яток, які вдасться з певною мірою впевненості ідентифікувати як юдейські (зображення менори на предметах і надгробках, вірогідні залишки синагог та ін.), справді обмаль, та й щодо багатьох з них така інтерпретація нерідко ще викликає дискусії [7, с. 156]. У низці місцевостей Хазарії за наявними даними ситуація виглядає так, ніби населення, котре практикувало юдаїзм у пізньоантичний період, у середньовіччі зникло [11]. Але згадаємо, що більшість авторів-сучасників пишуть про юдеїзацію лише верхівки хазарського суспільства, отож пам’ятки й не могли бути численними.

Додає проблем археологам ідентифікація юдейських поховань, адже відокремити їх від мусульманських, християнських чи язич-

ницьких безінвентарних навряд чи реально. До того ж логічно очікувати, що еліта зосереджувалася у великих міських центрах, – а жодне ж велике місто власне Хазарії ще не досліджене ґрунтовно⁷. Не знайдено навіть пізню столицю Хазарії, Ітіль, і досі невідомо достеменно, чи вона затоплена водою Волги, як це колись стверджував Л. Гумільов у своєму “Відкритті Хазарії” [12; 13, с. 387–393], чи це не вивчене до кінця городище Самосделка на одному з волзьких островів, як думає ряд сучасних археологів [14, с. 209].

З ранніх караїмських джерел, що обговорюють хазарську проблему (а існування хазарів-прозелітів мало би бути обговорюваною проблемою для караїмів, які відкидають гіюр), Ш. Штампфер називає тільки Аль Кіркісані. Можливо, через те, що караїмські вчені X ст. брали інформацію про Хазарію в мусульманських географів, відомості котрих він ставить під сумнів, професор не вважає за потрібне приділити більшу увагу караїмським пам’яткам. А тим часом існує принаймні ще один незалежний від Аль Кіркісані та інших єврейських джерел ранній коментар на хазарську тему X ст. [15, с. 256–271]. Юдеї в Хазарії фігурують також у документі з Каїрської генізи, що описує виникнення у XII ст. месіанського руху [3, р. 252]. Вірогідно, Хазарія тут – це область у Криму, іменована так у середньовіччі.

Наступною групою письмових джерел, що піддається критиці, є вже згадуване “Листування”, а саме лист візира Кордови Хасдая ібн Шапрута, написаний після 950 р. його секретарем Менахемом бен-Шаруком, до хазарського царя Йосифа та відповідь від імені останнього. Впадає у вічі те, що автор відповіді чудово обізнаний у географії Криму, але майже не орієнтується у східній частині каганату. Крім того, деякі області, описані в листі як хазарські, на момент його написання вже не контролювалися ха-

⁷ Досліджений Саркел був прикордонною фортецею з найманим гарнізоном.

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

зарами⁸. На підставі цього висновується, що перед нами типовий середньовічний псевдоепіграф [6, р. 191].

На жаль, не сказано нічого про ймовірного автора підробки та його мотиви. Зрозуміло, що це не міг бути сам Хасдай чи його секретар, бо те, що запит і відповідь вийшли з-під пера різних людей, переконливо обґрунтував ще Д. Данлоп [3, р. 152]. Як пропагандистський матеріал кореспонденція цілком провальна – адже Йосиф ігнорує істотні для євреїв питання Хасдая про виконання ритуальних приписів, свою генеалогію виводить від Тогарми, тобто чітко заявляє – і з гордістю – що він є тюрком, а не євреєм. Для пропагандистського тексту, розрахованого на єврейську аудиторію, це дуже дивно, оскільки в такій ситуації значно доречнішими були б, наприклад, покликання на втрачені десять колін. Загалом хазарський цар оминає багато прямих запитань Хасдая, чого б, очевидно, не було, якби листування створювалося як літературна містифікація.

Ш. Штампфер також звертає увагу на арабську форму географічних назв, що вживаються у відповіді Йосифа, в т. ч. на позначення місцевостей з території власне Хазарії. Відтак учений констатує, що автор цього тексту – не хазарин. Зауважимо, проте, що лист був призначено не тутешньому мешканцеві, а кореспондентові з мусульманської Іспанії, який не знав місцевих тюркських назв, а от арабські, використовувані купцями й мандрівниками, могли бути йому відомі. Цар Йосиф чи його наближений, що писав листа, виявив гідну поваги завбачливість, зробивши все, щоб ужиті ним топоніми були зрозумілі Хасдаю. За винятком географічних назв, лінгвістичний аналіз тексту, проведений ще Д. Данлопом, показав, що текст листа Хасдая

⁸ Докладніше про можливі причини “альтернативної географії” в листуванні див.: Новосельцев В. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990. 263 с. Про те, що в листі подано правильні відстані між найбільшими містами каганату, читаємо в: Гумилев Л. Н. Открытие Хазарии: работы 1966–1988 гг. Санкт-Петербург: СЗКЭО “Кристалл”, 2003. 352 с.

ібн Шапрута рясніє арабізмами, а ось відповідь Йосифа – ні [3, р. 152–153].

Наголошує доктор Штампфер і на неадекватності, на його погляд, опису економічного становища Хазарії. Зокрема, в листуванні говориться про сади й виноградники, що, на думку автора, протирічить нашим знанням про номадичне господарство Дагестану [16, р. 8–9]. Однак ще в 1963 р. Л. Гумільов блискуче довів як перемену клімату й ландшафту регіону, що в середньовіччі виглядав зовсім інакше, так і зміну способу господарювання на цих землях. До речі, й нині Дагестан не є всуціль скотарським районом – виноградники Кизляра та Дербента, хоч і не надто пишні, тому доказ, як і те, що середньовічні хазари на момент прийняття юдаїзму не були класичними кочовиками, на цих теренах процвітало землеробство, про що свідчать і дані палеоботаніки, і розповіді арабських мандрівників.

Огляд єврейських джерел з аналізованої проблеми завершується нищівною критикою вже згаданого анонімного документа (знайденого в Каїрській генізі й опублікованого С. Шехтером⁹), який має бути відкинтий, бо суперечить іншим джерелам, насамперед з історії Київської Русі. Мусимо визнати, що давньоруські літописи, неодноразово редаговані на користь правлячої династії, самі по собі є не надто надійним джерелом. У статті також критикується Київський лист¹⁰, котрий дійсно не додає нічого нового про юдаїзм хазарів. При цьому не зазначається ані те, що Хасдай ібн Шапрут був, напевно, ознайомлений з текстом Кембриджського аноніма, ані те, що в його листі наведена й інформація Єлдада га-Дані¹¹, ще одного раннього дже-

⁹ Є за формою листом хазарського єврея, чий опис юдеїзації хазарів докорінно відрізняється від тексту царя Йосифа.

¹⁰ Прохання про грошову допомогу від єврейської громади Києва, яке містить імена, що можуть бути прочитані як тюркські.

¹¹ У записках подорожнього Єлдада га-Дані близько 883 р. названо нащадків колін Симона й Менаше, котрі живуть на хазарських землях. Це, на сьогодні, найдавніша згадка про юдео-хазарів.

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

рела, в якому йшлося про хазарів-прозелітів. Ця книга, звісно, є радше художнім твором, аніж історичним джерелом. У ній переповідається чимало міфологічних відомостей про групи юдеїв, котрі могли би бути нащадками загублених десяти колін [17, р. 103, 109]. Для нас суттєво, що традиція вважати хазарів юдеями більш давня, ніж “Листування”, і що вона фіксується не одним джерелом (це впливає з існування кількох версій прийняття хазарами юдаїзму).

Не згадує професор Штампфер й інший рукописний текст, який примикає до корпусу “Листування”, а саме лист Хасдая до Константинополя з проханням надати йому корабель для подорожі в Хазарію (дійшов до нас у фрагментах). Акцентуючи на некоректності сказаного в Шехтерівському документі про вченість і вчених у Хазарії, історик підкреслює, що немає жодних джерельних свідчень ні про місцевих мудреців, ні про мислителів-емігрантів з інших країн, хоча звістки про еміграцію в Хазарію трапляються, наприклад, у коментарях Саадії Гаона [18, с. 77–89]. Та й не всі пізніші єврейські джерела змістово залежать від “Листування”. Абрахам бен Давид, автор “Книги Традиції”, хоч і, вочевидь, був обізнаний з тим корпусом листів, але близько 1160 р. сам особисто розмовляв у Толедо з потомками емігрантів з Хазарії, котрі, за його визначенням, були не хазарськими євреями, а нащадками прозелітів [3, р. 160]¹².

Ш. Штампфер критично ставиться й до тих відомостей, що їх подають про юдаїзм у хазарів найбільш цитовані арабські мандрівники, такі як Аль-Факіх, Ібн Фадлан, Аль-Масуді, Ібн Русте, Аль-Істахрі, Аль-Мукадаси. Всі вони, переконаний цей дослідник, вирізнялися неперебірливістю у відборі первинних і вторинних джерел для своїх, переважно компілятивних,

¹² Щоправда, цю інформацію можна віднести до пропагандистського прийому в антикараїмській полеміці, тобто юдеїзація хазарів – вигадана чи ні – може розглядатися тепер як автономний аргумент у суперечці між караїмами і рабанітами щодо допустимості прозелітизму.

праць, маючи схильність включати до них фантастичні факти. При цьому він не пояснює, яким чином легенда про хазарів-прозелітів прожила так довго – адже Хазарія дуже тісно контактувала з мусульманським Сходом, тож опитування першого ж купця відразу прояснило ситуацію. Нагадаємо також, що Ібн Фадлан займав ще й офіційну позицію, виконавши в 921–922 рр. дипломатичне доручення у Волзькій Булгарії [19]. Уявити, що дипломат Халіфату відбуде місію в Булгар, васальний тоді щодо Хазарії, з наміром підірвати панування хазарів у регіоні, не володіючи найточнішими даними про загальний стан справ, надзвичайно важко. Зрештою, Ібн Фадлан перебував з місією в країні, яка виплачувала хазарам данину. Невже йому не повідомили б там про те, що юдаїзм хазарської верхівки – це лише вигадка недобросовісних географів і брехливих купців? Названий побіжно географ і мандрівник Ібн Хаукаль теж відвідав регіон, спілкувався з очевидцями й утікачами від походу Святослава, і, коли він говорить про “синагоги” в Семендері у множині, йому можна вірити. Мапу ж свою цей картограф правив, опираючись на відомості про конфігурацію гір Кавказу, отримані... від Хасдая ібн Шапрута [20, с. 500; 21, с. 164].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що ісламський світ був пов’язаний з Хазарією торговельними та іншими зв’язками, і якщо для Іспанії Хасдая ібн Шапрута Хазарія є краєм Ойкумени, то для Аббасидського халіфату – це добре знаний сусід. Мусульманські географи, які писали про юдаїзм у Хазарії, могли користуватися (і користувалися) багатьма паралельними джерелами, дехто з них сам бував у Хазарії або хоча б у її околицях. Безперечно, можемо згадати і про поширені історичні міфи, що стійко трималися в середньовічній історіографії впродовж століть, – про псоглавців та царство Пресвітера Йоана. Проте до країни псоглавців не ходять каравани, а при дворі Пресвітера Йоана не з’являються послі...

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

“Християнські джерела”, що стосуються юдаїзму в Хазарії, справді доволі бідні. Фактично, Ш. Штампфер зводить їх до двох: повідомлення монаха Христіана Друтмара зі Ставло та Житія св. Костянтина. У першому з них, у коментарях до Євангелія, йдеться про юдаїзм хазарів, але тільки поряд з такими псевдоісторичними реаліями, як Гог і Магог та Стіна Александра, що, на думку професора Штампфера, знецінює цю інформацію. Задля справедливості, потрібно ствердити, що подібні міфологічні паралелі простежуються в численних середньовічних історичних і географічних творах. Та від того, що, для прикладу, Лев Диякон називає Гогом і Магогом військо Святослава, а попереднє покоління істориків вбачає Гога і Магога в гуннах, вартісність їхніх даних не девальвується. З огляду на віддаленість Хазарії від Франції, записане приблизно в 869 р. [22, с. 128] повідомлення може бути реакцією на реформи Обадії¹³. Так, звичайно, сам автор ніколи не був у Хазарії, а відомості отримав з других рук. Але це було характерно для більшості середньовічних хроністів, які навіть про події значно ближчі дізнавалися від інших, не виходячи за межі монастиря.

Візантійські джерела щодо юдейського прозелітизму хазарів також виявляються вельми обмеженими. Це, властиво, тільки опис подорожі Костянтина Філософа (св. Кирила) з місією до Хазарії. Частина тексту є типовою агіографією за сюжетом і не має історичної цінності, інша, як, зокрема, сюжет про вибір із трьох вір і диспут стосовно них, – мандрівний сюжет, який виникає навколо історії хазарської юдеїзації кілька разів. Показово, однак, що Костянтин у Херсонесі зупиняється й бере уроки івриту в юдея-кутія¹⁴, що досі залишається одним з небагатьох свідчень про юдеїв Криму у візантійську епоху. Юдей, до речі, за текстом неписьменний, – це також додає барв до картини

¹³ За версією “Листування” хазарський цар, що остаточно запровадив юдаїзм у його равиністичній версії.

¹⁴ Буквально: самарянина (можливо, мається на увазі караїм).

стану юдаїзму в регіоні. Те, що Костянтин вибирає саме іврит, готуючись до поїздки, а ще ім'я царя хазарів, Захарії, й маркує пануючу релігію в каганаті. На заперечення цієї тези, Ш. Штампфер апелює до того, що найстаріший список Життя св. Кирила датований XV ст., а отже, неможливо встановити, які деталі історії оригінальні, а які привнесені. Це, безумовно, стосується багатьох середньовічних документів і хронік, що не збереглися в оригінальних списках, правилися, редагувалися і т. д. Наприклад, надійним джерелом з історії Київської Русі вважаються літописні списки XIV ст.¹⁵

Важливо, що в хроніках найближчих християнських сусідів, а саме вірмен і грузинів, не знайдено чіткої вказівки на юдаїзм у хазарів. Навпаки, дослідник цього питання зауважує, що опис людей, котрі “не мають релігійного закону”, “їдять кров”, як представляло хазарів ще в 780-х рр. грузинське джерело, не підходить під опис прихильників будь-якої монотеїстичної релігії взагалі [23, р. 513]. Це вагомий аргумент на користь того, що прийняття хазарами юдаїзму – не більш ніж історіографічна легенда. Проте не все так просто, адже, по-перше, не завжди ясно, яке саме плем'я в певній групі джерел названо “хазарами” або “гунами”. Крім того, через призму використаних джерел ми часто бачимо лише околицю каганату, а датуються наведені уривки найпізніше початком IX ст., тоді як юдеїзація, згідно з Д. Шапіро, відбувалася вже дещо згодом [24, с. 513]. По-друге, і професор Штампфер пише про це, ще одні близькі сусіди, творці пехлевійських священних текстів-риваятів, теж знали про юдаїзм у хазарів [22, с. 129].

На завершення наголосимо, що статті Ш. Штампфера ставлять перед дослідниками минулого Хазарії та розповсюдження юдаїзму в Східній Європі багато складних питань, головне з яких, на наш погляд, це з'ясування причин майже цілковитої відсутності відомостей про юдейський прозелітизм на хазарсь-

¹⁵ Лаврентіївський список.

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

ких землях у джерелах християнських сусідів. Проти версії про те, що вся історія з хазарським наверненням є літературною містифікацією, промовляє ціла низка фактів, передовсім переконаність у ньому арабських авторів, частина котрих мала б володіти найсвіжішою й найповнішою інформацією про стан справ у Хазарії. Врешті-решт, історіографія хазарської проблеми пам'ятає чимало ситуацій, коли піддане сумніву джерело або й переконливо відкинута концепція повертали собі місце в науці. Так, версія про походження гірських євреїв від десяти втрачених колін, що, як стверджувалося знавцем проблеми Д. Шапіро, була вигадана і розповсюджена А. Фірковичем, тепер постає в зовсім іншому світлі, бо нові джерела говорять, що цю явно легендарну теорію в Дагестані розповідали ще за сто років до нього [25, с. 149], а пісня про “10 стріл і хазарського царя”, що вважалася класичним зразком караїмського псевдоепіграфа і приписувалася вченому та караїмському хахаму¹⁶ С. М. Шапшалу [26, р. 230], записана була українським фольклористом у кримчаків тоді, коли майбутній хахам ще не пішов до гімназії.

1. Гаркави А. Я. По поводу известия Авраама Керченского о посольстве св. Владимира к хазарам. Санкт-Петербург, 1876. 28 с.

2. Коковцев П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932. 207 с.

3. Dunlop D. M The History of the Jewish Khasars. New York: Schocken books, 1967. 293 p.

4. Бруцкус Ю. Д. Письмо хазарского еврея от X века: новые материалы по истории Южной России времен Игоря. Берлин, 1924. 46 с.

5. The Itinerary of Benjamin of Tudela Budapest: Josef Simon. Pangloss Press, 1993. 169 p.

6. Stampfer S. “A Reexamination of the story of the Khasar Conversion” // Studies in Caucasian, Georgian, and Bukharan Jewry: Historical, Sociological, and Cultural context: [зб. ст.]. Ariel: Ariel University, 2014. P. 173–210 (in Russian).

¹⁶ Тут-титул духовного глави караїмів у певному регіоні.

7. Петрухин В., Флёрв В. Иудаизм в Хазарии по данным археологии // История еврейского народа в России. От древности до раннего Нового времени. Москва: Мосты культуры/Гешарим, 2010. Т. 1. С. 149–161.

8. Радован Бунарджич Челарево – некрополь и поселение VII–IX веков // Хазары. Евреи и славяне. Москва/Иерусалим: Мосты культуры/Гешарим, 2005. Т. 16. С. 522–531.

9. Караулов Н. А. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане: I. Ал-Истахрий // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1901. Вып. 29. С. 11–73.

10. Плетнева С. А. Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфическое исследование. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2006. 388, [2] с.

11. Кашовская Н. В, Кашаев С. В. Иудаизм на Боспоре. Археологический контекст // Хазары: миф и история: [зб. ст.]. Москва: Гешарим, 2010. С. 283–306.

12. Гумилев Л. Н. Открытие Хазарии: работы 1966–1988 гг. Санкт-Петербург: СЗКЭО “Кристалл”, 2003. 352 с.

13. Артамонов М. И. История Хазар. Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. 522 с.

14. Васильев Д. В. Город и область Саксин в свете новых данных археологии // Поволжская археология. 2015. № 2(12). С 189–267.

15. Рашковский Б. Хазары и иудаизм в библейских комментариях Эфета бен Эли. Новый средневековый источник по истории Восточной Европы // *Judaica Ukrainica*. 2014. № 3. С. 256–271.

16. Stampfer S. “Did the Khazars Convert to Judaism?” // *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*. 2013. n. s. 19, no. 3. P. 1–72.

17. Neubauer A. Where Are the Ten Tribes? II. Eldad the Danite // *The Jewish Quarterly Review*. 1889. Vol. 1, No. 2. P. 95–114.

18. Рашковский Б. Е. Хазария и хазары в библейских комментариях Саадьи Гаона (882–942) // Хазары: миф и история: [зб. ст.]. Москва: Гешарим, 2010. С. 77–89.

19. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков, 1956. 343 с.

20. Голб Н. Значение древнееврейских рукописей для исторических исследований, в особенности для истории хазар // Хазары. Евреи и славяне.

Москва/Иерусалим: Мосты культуры/Гешарим, 2005. Т. 16. С. 483–503.

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

21. Рашковский Б. Хасдай ибн Шапрут и Абу-л-Касим ибн Хаукаль: хазарская дипломатия еврейского сановника в арабском географическом трактате // *Українська орієнталістика: спеціальний випуск з юдаїки*. 2011. С. 154–169.

22. Голден Питер Б. Хазарский иудаизм в свете письменных источников // *История еврейского народа в России. От древности до раннего Нового времени* / под ред. М. Кулика. Москва/Иерусалим: Мосты культуры/Гешарим, 2010. Т. 1. С. 125–150.

23. Shapira Dan D. Y. Armenian and Georgian Sources on Khazars: A Re-Evaluation // *The World of Khazars* / ed. by Golden, Ben-Shammai. Rona-Tas - Leiden, Brill, 2007. P. 307–353.

24. Shapira Dan D. Y. Judaisation of Central Asian Tradition as Reflected in the so-called Jewish-Khazar Correspondence, with Two Excurses: A. Judah Halevy's Quotations; B. Eldad ha-Dani (Judaeo-Turkica VI) with An Addendum // *Хазары. Евреи и славяне*. Москва/Иерусалим: Мосты культуры/Гешарим, 2005. Т. 16. С. 503–522.

25. Семенов И. Г. Как наблюдаемый трансформирует наблюдателя: о влиянии А. С. Фирковича на культурное развитие горских евреев Дагестана // *Вестник дагестанского научного центра*. Махачкала, 2016. № 61. С. 45–50.

26. Brook K. A. *The Jews of Khasaria*. 2-nd ed. Rowman&Littlefield publishers inc., 2006. 317 p.